

'Allons, grenadiers, abordez ces batârds'

Het derde regiment grenadiers van de keizerlijke garde

door drs. M. van der Hoeven

Het meest tragische epos uit de Napoleontische tijd is de veldtocht naar Rusland. In een campagne van zes maanden verdween een leger van ruim 500.000 man in het niets. De soldaten waren afkomstig uit alle delen van Europa. Ook Nederland, op dat moment een deel van Frankrijk, leverde een contingent. Hoeveel Hollanders er precies meetrokken is niet bekend, maar het waren er minstens 15.000. De meesten van hen keerden niet terug.

Het derde regiment grenadiers van de garde was een van die Hollandse onderdelen. Het gold als de elite van het Hollandse detachement, en stond in het Franse leger goed aangeschreven. Het was ontstaan uit de garde van koning Lodewijk. Deze had de al bestaande garde van de raadpensionaris georganiseerd naar het voorbeeld van de keizerlijke garde. Alleen ervaren, onderscheiden militairen mochten dienen in de garde van de koning. Als onderdeel had ze nauwelijks gevechtservaring. Alleen in de veldtocht van 1806, tegen Pruisen, is de garde enkele weken ingezet. Maar toen Lodewijk na een conflict met het Franse opperbevel boos naar Holland terugkeerde, nam hij zijn garde mee.[1]

Dit was niet het enige conflict tussen Lodewijk en Napoleon. In de jaren 1806-1810 ruzieden de broers over de omvang van het Hollandse leger, het invoeren van de conscriptie en de smokkelhandel met Engeland. Uiteindelijk werd de druk zo groot dat Lodewijk op 1 juli 1810 afstand deed van de troon, ten gunste van zijn zesjarig zoontje. Napoleon zag niets meer in voortzetting van het koningschap, en annexeerde Holland op 9 juli.[2] In het inlijvingsdecreet stond: 'La Hollande est réunie à l'Empire'.

Het vierde artikel van dat decreet bepaalde: 'La garde royale sera réunie à notre garde impériale'. De rest van het leger werd opgenomen in het Franse leger, en bleef in Holland. De voormalige koninklijke garde verzamelde zich in Utrecht: grenadiers, adelborsten, huzaren[3] en rijdende artillerie. Op 8 augustus 1810 vertrokken deze eenheden naar Frankrijk, de grenadiers voorop. Commandant van de grenadiers was R.D. Tindal, in de rang van chef de brigade, majoor commandant. Tindal was in 1785 in dienst gekomen van het Staatse leger. Hij was in 1787 vaandrig, en koos tijdens de patriottenopstand de kant van de patriotten. Toen het Pruisische leger het bewind van de stadhouder had hersteld werd hij dan ook door Willem V ontslagen. Pas tijdens de nadagen van het Staatse leger, in 1794, kon hij weer in dienst treden. Tijdens de Bataafse Republiek onderscheidde hij zich bij de strijd in Noord-Holland tegen de Engelsen en de Russen (1799). In 1805 kwam hij bij de garde van de raadpensionaris, en ging in 1806 over naar de koninklijke garde. Op 17 februari 1809 werd hij daar kolonel-commandant.

Binnen het regiment heerste een strenge discipline, waar Tindal alom voor werd geprezen. In combinatie met de fraaie uniformen van de grenadiers en de krachtige, luide stem van de commandant maakte dit op parades altijd veel indruk. In Frankrijk werden de grenadiers warm onthaald. Op 29 augustus trok het regiment Parijs binnen door de Porte Saint-Martin. Een grote menigte had zich langs de kant van de weg verzameld, waaruit af en toe de uitroep 'Ah, quelle belle troupe!' werd gehoord.[4]

De officiële ontvangst was op 31 augustus. In de Salle des Maréchaux van de Tuilerieën werden de officieren van het regiment aan de keizer voorgesteld. De bataljonscommandanten onder Tindal waren de luitenant-kolonels L.J. George en J. Duwring. De laatste was in 1809 kapitein bij het negende regiment infanterie, waar hij zich onderscheidde bij de inname van Stralsund. Nog datzelfde jaar werd hij bevorderd tot luitenant-kolonel[5] en benoemd tot ridder in de Orde van de Unie.

Alle onderdelen van de Hollandse garde verzamelden zich op 2 september op een grote vlakte bij de Seine. Op het Plein des Sablons, bij het Parc St. Cloud, nam Napoleon een parade af [6] Ook hij was onder de indruk van de exercitie van Tindal en zijn regiment.[7] Drie weken later, toen hij wegens vermeend gemor van de Hollanders minder tevreden was, heeft hij de grenadiers op de proef gesteld. Bij een parade moesten ze steeds moeilijker manoeuvres uitvoeren. Die verliepen allemaal foutloos. Napoleon raakte geïrriteerd, en gaf midden in een beweging bevel tot een nieuwe manoeuvre. Toen Tindal, die het bevel niet goed kon horen, even aarzelde, had Napoleon eindelijk zijn zin. Hij uitte enkele weinig vorstelijke krachttermen. Op dat moment waren de grenadiers al te ver weg om het te horen.[8] Dit was niet netjes van de keizer, maar ook de grenadiers waren niet altijd netjes. Op 6 september bood de Franse keizerlijke garde hen een feestmaal aan in Versailles. Dit begon rustig, maar naarmate er meer gedronken werd raakten de grenadiers verhit. De avond eindigde in enorme rellen. Franse en Hollandse grenadiers gingen broederlijk de straat op. Vrouwen werden aangerand, mannen mishandeld en winkels geplunderd. De Nationale Garde probeerde de militairen tegen te houden, maar ze konden niet op tegen de elite van het Franse leger, al was die dronken. Pas rond middernacht werd het rustig.[9] Of de Franse burgers de Hollanders toen nog zo'n 'belle troupe' vonden is niet bekend.

Na deze officieuze inauguratie volgde op 21 september de officiële ceremonie. De Hollandse grenadiers werden opgenomen als het tweede regiment grenadiers van de keizerlijke garde. In tegenstelling tot wat veel auteurs schrijven behoorden zij wat bezoldiging betreft niet tot de Oude Garde, maar de Moyenne Garde.[10] Dit hing samen met de strenge eisen van de keizer. Voor de Oude Garde waren minstens tien dienstjaren vereist, of het equivalent daarvan in wonden of eervolle vermeldingen. Niet alle Hollanders voldeden hieraan. De Franse minister van oorlog, Clarke, heeft nog voorgesteld om het benodigde aantal jaren voor de Hollanders terug te brengen tot acht. Napoleon wilde echter voor zijn gehele garde één lijn trekken.[11] De omvang van het regiment was 1480 man[12], onderverdeeld in twee bataljons van elk vier compagnieën. Het uniform was hetzelfde als dat van de koninklijke garde, alleen waren de brandenbourgs verdwenen. Basiskleur was wit, met rode plastron en omslagen. Op de zwarte beremuts zat een rode pluim. De knopen waren die van de keizerlijke garde, met adelaar. De garde van Napoleon was een leger op zich. Alle wapens waren daarin vertegenwoordigd, en ze kon zelfstandig opereren. Zoals al bleek kwamen alleen de beste militairen in aanmerking voor plaatsing, en de selectie was streng. Bij veldslagen hield Napoleon zijn garde altijd tot het laatst in reserve. Als de tegenstander moegestreden was, wierp hij zijn garde in de strijd, die dan de slag in zijn voordeel besliste. Het inzetten van de garde was dan ook het teken dat de slag gewonnen ging worden, en de aanblik van vooral de grote grenadiers die met de pas de charge op de tegenstander afgingen was een stimulans voor de eigen troepen. Voor de tegenstanders van Napoleon was het opdoemen van de beremutsen uit de mist van kruitdamp vaak genoeg om op de vlucht te slaan. Het tweede regiment kwam in garnizoen in Versailles, waar de grenadiers al met de inwoners hadden kennisgemaakt. Op 15 mei 1811 vormde Napoleon een nieuw regiment grenadiers van de garde. Dit werd het tweede regiment, zodat het nummer van de Hollanders opschoof naar derde regiment. Dit zou niet meer veranderen. Op 30 juni van datzelfde jaar kreeg het tijdens een parade van de keizer zijn adelaar uitgereikt.

De dagen werden gevuld met exercitie en wachtdiensten. Enkele aantekeningen van tweede luitenant Jacobus Scharp geven daarvan een goede indruk.[13] De commando's en dienstrapporten waren in het Frans, hoewel er geen Hollandse officieren vervangen waren door Fransen. In juli 1811 hadden de Hollanders dienst op Trianon, een kasteel in het park van Versailles. De keizerin, Marie Louise, kwam vaak in het Duits een praatje maken met de grenadiers. Scharp liet iedere keer als zij langs kwam het geweer presenteren. Blijkbaar vond de keizerin dat wat veel, want ze zei op een gegeven moment tegen hem: 'Das braucht ja nicht immer, Herr Leutnant.'

Ongewild was Marie Louise een van de factoren die bijdroegen tot het opvoeren van de politieke spanning in Europa. Sinds het sluiten van de vrede van Tilsit in 1807 was de relatie tussen Frankrijk en Rusland steeds slechter geworden.

Napoleon en Alexander wantrouwden elkaars machtspolitiek, en er rezen conflicten om de Balkan, het Groothertogdom Polen, Zweden en het huwelijk van Napoleon met een Oostenrijkse prinses. Maar het belangrijkste twistpunt was het Continentale Stelsel. Aanvankelijk had Alexander I Engelse goederen geweerd van de Russische markt. Maar toen er in Rusland economische problemen ontstonden hervatte hij, nauwelijks gecamoufleerd, de handel met Engeland.[14]

Napoleon zag zijn economische oorlog tegen Engeland in gevaar komen. In 1810 was clandestiene handel met Engeland de belangrijkste reden geweest om Holland te annexeren. Zijn buitenlandse politiek was er voor een belangrijk deel op gericht Britse goederen en invloed buiten het continent te houden. In 1812 was dit voor hem voldoende reden om Rusland binnen te vallen. Hiermee kwam een eind aan drie jaar vrede in Europa; alleen op het Spaanse schiereiland was de guerilla ongehinderd doorgedaan. De komende oorlog zou de bevolking van vele landen treffen.

In maart 1812 kwamen in heel Europa eenheden in beweging om zich in Duitsland te verenigen tot het Grote Leger, het grootste dat de wereld ooit had gezien. Het was ook het meest heterogene leger, en bestond uit Fransen, Hollanders, Polen, Pruisen, Spanjaarden, Italianen, Zwitsers, Beieren, Illyriërs, Litouers, Portugezen, Hessen, Westfalen, Saksen en Oostenrijkers. Op 22 juni 1812 stonden ruim een half miljoen soldaten aan de Njemen, de grens met Rusland.

Het derde regiment grenadiers van de garde was al op 20 februari uit Versailles vertrokken.[15] Via Verdun bereikte het Mainz, waar de grenadiers op 25 maart de Rijn overstaken. Van de Rijn ging het oostwaarts richting Dresden. Daar stond het paleis van de Saksische koning, een bondgenoot van Napoleon. De keizer liet op 23 april zijn garde in groot tenue langs het paleis van de koning marcheren. De volgende ceremonie was in Thorn, op 5 juni. In de vesting reikte de keizer bij een revue aan Tindal het ridderkruis van het Legioen van Eer uit. Ruim twee weken later stonden ook de Hollandse grenadiers, 1200 man sterk, aan de Russische grens.

In de nacht van 23 op 24 juni sloegen pontonniers drie bruggen over de Njemen. Toen om 4 uur de zon op kwam begonnen eindeloze kolonnes militairen in groot tenue, voorafgegaan door muziekkorpsen, de rivier over te steken. Het werd die dag stralend weer, en in de drukkende hitte trokken honderdduizenden over de rivier.[16] Het Russische leger deed niets om de oversteek te verhinderen. In de verte was af en toe een eenzame kozak te zien, verder was er geen spoor van Alexander.

Napoleon stak om 1 uur in de middag de Njemen over aan het hoofd van zijn garde. Hij was verbaasd dat er nergens een spoor was van de Russische strijdmacht. Het zag er naar uit dat hij nog even moest wachten op zijn beslissende slag. Hij wist nog niet dat die nooit zou komen; op dat moment rekenden hij en zijn hele leger erop in één grote krachtmeting het Russische leger te verslaan en zo de veldtocht te beëindigen. Met dat idee marcheerden de kolonnes de eindeloze vlakten in.

Het bleef warm. Over droge, stoffige wegen ging het steeds verder naar het oosten. Dorst en vermoeidheid gingen de soldaten steeds meer kwellen. Het landschap was onveranderlijk leeg tot aan de horizon. De monotone leegte eiste zijn tol. Het aantal uitvallers was ongehoord hoog. Velen bezweken door vermoeidheid, anderen pleegden zelfmoord. Toen de kolonnes door dichte bossen trokken steeg het aantal deserteurs. Een maand na de oversteek van de Njemen waren er al vele tienduizenden uitvallers, zonder dat het tot een gevecht met de Russen was gekomen.[17]

Op 27 juli bereikte de Grande Armée Witebsk. Tot grote opluchting van allen stond daar eindelijk het Russische leger opgesteld. Dat betekende het eind van de lange marsen. Napoleon stelde zijn troepen op in slagorde, gaf bevelen voor de komende aanval, en blies die op het laatste moment af. Het leger zou eerst op de vlakte overnachten. Toen het de volgende ochtend licht werd keken alle militairen gespannen naar de Russische zijde: met het opkomen van de zon werd duidelijk dat het hele leger verdwenen was. Er was wederom tot aan de horizon geen spoor te bekennen van Russische soldaten.

De Russen leken stand te gaan houden in Smolensk, dat op 17 augustus door de Fransen werd beschoten. Dit had geen effect op de solide muren van de stad. In de avond zagen de aanvallers in de stad vuur ontstaan, en binnen niet al te lange tijd werd de hele omgeving verlicht door de brandende huizen. Het Russische leger verdween in de nacht.

Pas drie weken later zou het echt tot een treffen komen. Bij Borodino, aan de rivier de Moscova, hadden de Russen onder Kutusov sterke stellingen ingenomen. Op 5 september veroverde Napoleon een van de voorste Russische versterkingen, wat hem in een gunstige positie bracht. Bij het veroveren van die redoute werd ook het 11e regiment huzaren ingezet. Dit regiment was een voortzetting van het 2e regiment Hollandse huzaren, waar onder andere C.A. Geisweit van der Netten in diende. Het speelde een belangrijke rol bij de verovering van het veldwerk, maar verloor daarbij 126 doden.

De volgende dag stonden de troepen van Napoleon en Kutusov onbeweeglijk tegenover elkaar. De keizer bivakkeerde te midden van zijn garde. 's Middags kreeg hij uit Parijs een pakket. Het was een schilderij dat Gérard gemaakt had van Napoleons zoon, de jonge koning van Rome. Napoleon liet het portret buiten zijn tent neerzetten, om het te tonen aan zijn garde. Ook de officieren en soldaten van het derde regiment grenadiers bewonderden in groot tenue de erfgenaam van Napoleon.[18] Toen iedereen zijn zoon gezien had, liet de keizer het portret weghalen, want 'hij is te jong om een slagveld te zien'.[19]

De volgende dag begon een slachting die voor niemand leuk was om te zien. Het belangrijkste deel van de slag speelde zich af rond de 'Grote Redoute', een Russische stelling met 18 stukken geschut. Het kostte de Fransen veel slachtoffers om die, en enkele kleinere stellingen, te veroveren. Beide partijen raakten in de loop van de dag uitgeput, en dat was het moment waarop Napoleon zijn garde zou moeten inzetten. Maar hij deed dit niet: 'Op 800 mijlen van Frankrijk zet men zijn laatste reserve niet op het spel'.[20] Hierdoor bleef het derde regiment toeschouwer. De slag bleef onbeslist, en de Russen konden zich terugtrekken. Op die dag waren 77.000 mannen gesneuveld, wat Borodino tot een van de bloedigste veldslagen uit de geschiedenis maakt.[21]

Het derde regiment grenadiers was echter verre van intact. Op 11 september tekende luitenant Scharp aan dat er nog maar 700 man over waren. De zware mars had dus ook onder de grenadiers zijn tol geëist. Het regiment was zonder in gevecht geweest te zijn 40% van zijn manschappen kwijtgeraakt. Overigens was dit in vergelijking met andere eenheden niet uitzonderlijk. Met name eenheden die bestonden uit jonge, onervaren soldaten hadden meer verliezen geleden. Eindelijk bereikten de overlevenden van het Grote Leger Moskou. Op 14 september 1812 trok Napoleon de laatste Europese hoofdstad in die hij in zijn carrière zou innemen. Alleen was er dit keer niemand om hem de overgave van de stad aan te bieden. Er waren überhaupt nog maar heel weinig mensen in de stad. Niet alleen de tsaar en het leger

waren weggetrokken, ook de bevolking had de stad al dan niet vrijwillig verlaten. Napoleon betrok het Kremlin, waar onder andere het derde regiment grenadiers op wacht stond om hem te beschermen. Een maand lang wachtte Napoleon op een verzoek om vrede van de tsaar. Dat kwam niet. Wel stuurden de Russen brandstichters de stad in, om de Fransen uit te roken. Veel werden er doodgeschoten, maar het bleek niet mogelijk om ze tegen te houden. Toen op 19 oktober de stad werd verlaten wakkerde een koude wind de vlammen steeds verder aan. Terwijl het weer steeds slechter werd marcheerden 100.000 man terug naar het westen. Tijdens die terugtocht bleken de Russen er nog wel degelijk te zijn. Vooral groepen kozakken vielen de achterhoede en achterblijvers aan, en het Russische leger was in de buurt. En op 6 november begon het te vriezen. De grootste beproeving voor de overlevenden zou nu beginnen. Gehinderd door kou, sneeuw en ijzel, vrijwel zonder voedsel, geteisterd door Russische cavalerie, moesten de vlakten die eerst droog en warm waren weer worden doortrokken.

Napoleon ging met zijn garde voorop, daarna volgden de korpsen van Eugène, Davout en Ney. Op 16 november was het Russische leger onder Kutusov in de buurt van Krasnoë. Hij liet Napoleon voorbijtrekken, en probeerde de andere korpsen de pas af te snijden. Napoleon voorzag deze beweging, en keerde terug naar Krasnoë. Om de doortocht voor Eugène, Davout en Ney vrij te houden besloot hij de Russen aan te vallen. Daartoe zette hij de keizerlijke garde in.

Op dinsdag 17 november was het koud, het sneeuwde, en door de ijzel moesten ruiters afstijgen om niet met hun paard om te vallen. 16.000 man van de garde zouden een Russisch leger van 35.000 man aanvallen. Een van de eenheden was het derde regiment grenadiers. Die dag was het nog maar 500 man sterk. Tindal besloot om de restanten samen te voegen tot een bataljon onder luitenant-kolonel George. Een aantal officieren werd hierdoor overbodig, maar ze meldden zich allemaal om mee te vechten.[22]

Bij het oprukken van de grenadiers zei Napoleon: 'Alfons, grenadiers, abordez ces båtards-là. A la guerre comme en amour, il faut se voir de près.'[23] En na het commando 'Grenadiers de la Garde en avant' trokken de compagnieën van het derde regiment Hollandse grenadiers over de ijzige grond op de Russen af. Tussen de garde en het Russische leger ontspon zich een fel vuurgevecht, waarbij steeds meer grenadiers sneuvelde. Onder druk van de Russische overmacht trok het snel slinkende derde regiment zich terug op Krasnoë.

Om zeven uur 's avonds, toen het al donker was, stonden de grenadiers tussen de brandende huizen van het dorpje. Henry Lachouque, chroniqueur van de garde, vergelijkt de situatie met Dantes hel.[24] De Russen liepen daar nu ook rond, en de overlevenden van het bataljon voerden in de straten nog enkele charges uit. De uitgeputte overlevenden werden afgelost door 600 man van de Jonge Garde. Van de 500 Hollanders die aan het begin van de dag de slag ingingen keerden er ruim 40 terug.

De opzet van Napoleon was door de inzet van de garde geslaagd. De korpsen van Eugène en Davout hadden contact gemaakt, alleen Ney bleef nog achter. De Garde Impériale had een meer dan tweevoudige Russische overmacht een dag lang op afstand gehouden. Ten koste van vele eenheden. Het derde regiment grenadiers had feitelijk opgehouden te bestaan. In de bekende mémoires van sergeant Bourgogne is een scène beschreven van de trieste terugtocht van de overlevenden:

Een slede van groote afmetingen en door twee sterke paarden getrokken, snelde ons voorbij. Zij reed zo hard, dat wij niet konden zien tot welk regiment de militairen, die erin zaten, behoorden.

Even later vertelt iemand Bourgogne wie in het voertuig zat:

Die groote slede, die jullie ingehaald heeft, was het heele regiment Hollandsche grenadiers! Zij waren met hun zevenen![25]

Dit klopt niet helemaal. Eenmaal terug in Duitsland werden alle overlevenden geteld. Met kerst 1812 waren nog 24 officieren en 17 manschappen in leven.[26] Het officiële einde van het regiment kwam op 15 februari 1812. Bij keizerlijk decreet werd het regiment opgeheven, en de grenadiers verdeeld over andere regimenten van de garde. Zo onderscheidde Tindal zich als brigadegeneraal in de veldtocht van 1813 in Duitsland. Jacobus Scharp, die bij Krasnoë een kogel door de rechterzijde van zijn gezicht kreeg, werd in 1813 krijgsgevangen gemaakt. Ook de andere overlevenden bleven nog tot de eerste abdicatie van Napoleon voor hem vechten.

In het Legermuseum bevinden zich enkele voorwerpen die herinneren aan dit vernietigde regiment. In de expositie staat een origineel uniformjasje. De geschiedenis daarvan is niet bekend. Het is waarschijnlijk, gezien de goede staat, geen jasje dat tijdens de veldtocht is gedragen. Het kan uit een depot zijn gekomen, of van een achtergebleven zieke zijn geweest. Het is het enig bekende uniformjasje van het Derde Regiment, in ieder geval in een openbare verzameling. In 1889 is bij een expositie in Parijs nog een officersjasje tentoongesteld, maar waar dat zich op dit moment bevindt is niet bekend. Afgaande op de tekening die er destijds van gemaakt is, is het niet het jasje dat nu in Delft te zien is.[27]

In het depot van het Legermuseum bevindt zich, in afwachting van restauratie, het zadel dat R.D. Tindal in 1812 gebruikt heeft. Zijn kleinzoon schonk het in 1865 aan J.G.L. Kuster, zadelmaker van het Derde Regiment Huzaren, die het op zijn beurt in 1879 weer schonk aan J.C. Snouckaert van Schauburg. Via hem kwam het in het Rijksmuseum terecht, dat het in de jaren '20 in bruikleen schonk aan het Legermuseum in Doorwerth.

Een gepolychromeerd gipsen beeld laat in de expositie een grenadier in vol ornaat zien. De ondergang van het regiment bij Krasnoë tenslotte is in 1909 vereeuwigd door de schilder Jan Hoyneck van Papendrecht. 'A la guerre comme en amour, il faut se voir de près'.

NOTEN

1. Van der Hoeven, Van de Weser tot de Weichsel, 26
2. Ibidem, 21
3. Eenmaal in Frankrijk zou de gardecavalerie van Lodewijk als het tweede regiment lancers in de keizerlijke garde worden opgenomen.
4. Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, 935
5. Luitenant-kolonel was destijds de rang die volgde op kapitein. Majoor was hoger, gevolgd door kolonel.
6. Pigéard, 'Les grenadiers hollandais', 34
7. Lachouque, Anatomy of Glory, 190
8. Pigéard, 36
9. Lachouque, 190
10. Lachouque, 196 en Pigéard, 34
11. Lachouque, 196
12. Pigéard, 35-36 Dit getal is gebaseerd op het onderzoek dat hij heeft gedaan in de archieven van de Service Historique de l'Armée de Terre, in Vincennes.
13. Familie-archieef Scharp, particulier bezit
14. Chandler, Campaigns, 739-749
15. Scharp
16. Austin, 1812, 54
17. Een sublieme beschrijving van deze tocht is te vinden in P.B. Austin, The march on Moscow, samengesteld uit vele ooggetuigenverslagen
18. Scharp
19. Austin, 266
20. Bosscha, Neêrlands heldendaden, 284
21. David Hamilton-Williams vergelijkt dit in Waterloo. New perspectives (Londen 1993) met de slag aan de Somme. Op 1 juli 1916 sneuvelden aan Britse kant alleen al 60.000 man, terwijl de wapens veel geavanceerder waren en het aanwezige aantal soldaten veel groter. Dit geeft een indicatie voor de effectiviteit van de 'primitieve' Napoleontische wapens. p. 370
22. Bosscha, 285.
23. Aangehaald uit de mémoires van kapitein Fantin des Odoards van het tweede regiment grenadiers in NNBW V, 937.
24. Lachouque, 259
25. Bourgogne, Nederlandse editie 1946
26. Lachouque, 268
27. Fallou, La Garde Impériale, 128

LITERATUUR

- Austin, Paul Britten, 1812. The march on Moscow. Londen, 1993.
- Bosscha, J., Neêrlands heldendaden te land. Van de oudste tijden af tot op onze dagen. Leeuwarden, 1873.
- Chandler, David, The campaigns of Napoleon. New York, 1966.
- Fallou, L., La Garde Impériale (1804-1815). Parijs, 1901.
- Hoeven, M. van der, Van de Weser tot de Weichsel. Het leger van het Koninkrijk Holland en de Duitse veldtochten van Napoleon. 1806, 1807 en 1809. Amsterdam, 1994.
- Lachouque, Henry en Anne S.K. Brown, The anatomy of glory. Napoleon and his guard. A study in leadership. Londen, 1961.
- Pigéard, Alain, 'Les grenadiers hollandais de la Garde Impériale' in: Tradition 83 en 84.
- Scharp, familie-archief
- Tulard ed., J., Dictionnaire Napoléon. Parijs, 1989.